

تاکتیک‌ها و الگوهای دفاعی پیامبر اعظم (ص)

هشتم شیرکش

روز جمعه، هفدهم رمضان سال دوم هجری در منطقه بدر روی داد، حادثه‌ای که باید آن را بزرگترین رویدادهای صدر اسلام دانست. کاروان قریش با سرمایه بسیار بزرگی که همه زنان و مردان قریش در آن سهیم بودند، عازم شام - منطقه غزه - شده بود.

هنگام رفتن کاروان رسول خدا (ص) اخبار آن را داشت و در بازگشت مترصد بود تا در سر راه آن قرار گیرد. از این رو، کسانی که مأمور جمع‌آوری اخبار پیرامون مسیر کاروان کرد و زمانی که خبر نزدیک شدن آنان را شنید، اعلام حرکت کرد... (۱) - در جنگ احزاب از قول نبی اکرم (ص) نقل شده که فرمودند: «هر مردی که برود و ببیند دشمن چه کرده است، خداوند او را در بهشت رفیق من قرار خواهد داد... و در ادامه فرمودند: ای حذیفه (بن یمن) برو در میان دشمن بین چه می‌کنند، اما دست به کاری نزن تا نزد من برگردی» (۲)

- در جنگ خیبر یکی از اقدامات مسلمانان، اعزام یک گروه سه نفری برای به دست آوردن آگاهی از وضعیت خیبر بود. رسول خدا (ص) عبدالله بن رواحه را همراه دو نفر دیگر به خیبر فرستاد و

۱- فعالیت‌های اطلاعاتی

یکی از مهمترین کارهایی که قبل از هر جنگی، مورد اهتمام و عنایت فرماندهان زبده و خیره قرار می‌گیرد، به دست آوردن اطلاعات کافی از کمیت، کیفیت و آمادگی رزمی نیروها، روحیه و کارایی فرماندهان و انواع اسلحه و ابزار جنگی دشمن است.

از طرفی، درک میزان حقیقی قدرت دشمن در همان حال که برای فرماندهی و مدیریت امور جنگ در راستای تدارک و اتخاذ تدابیر لازم ضرورت دارد، کم گرفتن نیروی خصم به منظور تقویت روحیه افراد خودی ضمن اجتناب از سوق دادن نیروها به تبلی و کاهلی، بسیار مفید و مورد عنایت فرماندهان است.

پیامبر اعظم (ص) به مقوله امور اطلاعاتی اهمیت فراوان داده و عده‌ای را موظف می‌کردند تا از تصمیمات و تحرکات دشمن اطلاعاتی را جمع‌آوری کنند و در جنگ‌ها طبق اطلاعات رسیده و ارزیابی موقعیت دشمن، طرح و برنامه دفاعی یا جنگی می‌ریختند، مثال‌های ذیل، گواهی بر این مدعا است:

- نخستین برخورد جدی مسلمانان با قریش در

کاوش در سیره دفاعی و جهادی

پیامبر اعظم (ص)، برای فرماندهان و مدیران دفاعی نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران، به عنوان راهبردی مهم در راستای بازدارندگی و دفاع مشروع است. دقت در شیوه و تدابیر نظامی آن حضرت از جمله فعالیت‌های اطلاعاتی، حفاظت اطلاعات شوراهای جنگی، دکترین نظامی، بهره‌گیری از فنون و اصول جنگ‌های روانی و از همه مهمتر تطبیق آداب و اخلاقیات جنگ، می‌تواند به عنوان چراغی فراراه آینده دفاعی کشور مطرح بوده و با پژوهش‌ها و تحقیقات کاربردی در خصوص این اصول می‌توان از فیض فضایل و نبوغ خداداده آن پیامبر عظیم‌الشان در این رابطه بهره‌ها برد.

آنان توانستند در اقامت سه روزه خود آگاهی‌هایی به دست آورند...» (۳)

آنچه گذشت، نمونه‌های معدودی از فعالیت‌های اطلاعاتی پیامبر اعظم (ص) بود که همواره مورد عنایت ایشان بوده و برنامه‌ریزی جنگی را بر مبنای آن به سرانجام می‌رساند.

۲- حفاظت اطلاعات

حفاظت در لغت به معنی نگهداری و حفاظت اطلاعات عبارت است از کلیه اقداماتی که به منظور حفظ و نگهداری اخبار، اطلاعات، اسناد و مدارک و... بعمل می‌آید... (۴)

پیامبر اکرم (ص) از این روش نیز به بهترین وجه بهره‌ها جسته که به ذکر موارد ذیل بسنده می‌کنیم: - در نبرد احد، سپاه قریش، مرکب از سه هزار نفر همراه تجهیزات کافی با سه هزار شتر و دو بیست اسب و... به سوی مدینه راه افتاد. مورخان آورده‌اند که عباس بن عبدالمطلب، ضمن نامه‌ای، خبر حرکت قریش و تعداد نیروهای آنان را به نبی اکرم (ص) داد. مردی غفاری راه را به سرعت طی کرده، در قبا نامه را بدان حضرت رساند. ابی بن کعب نامه را برای آن حضرت خواند، مکلف به سکوت شد. (۵)

خاطر نشان می‌شود که حفاظت گفتار یکی از روش‌های حفاظت اطلاعات است که تعریف آن عبارت است از شگردهای مختلفی که افراد به کار می‌برند تا اخبار، اطلاعات و اسرار سازمانی از دسترس عوامل دشمن و افراد غیر مجاز محافظت گردد و انواع آن عبارتند از:

۱- رازداری ۲- کلی‌گویی ۳- ترفیق ۴- طفره ۵- توریه ۶- رمزگویی (۶)

- آخرین سریه‌ای که قریب یک ماه و نیم پیش از غزوه بدر، اتفاق افتاد، سریه نخله به فرماندهی عبدالله بن جحش بود. رسول خدا (ص) نامه‌ای سر بسته به دست او سپرد و گفت که با عده‌ای پس از گذشت دو روز حرکت نامه را گشوده و به آنچه در آن است عمل کنید...

احتمال دارد که این اقدام حفاظتی برای مخفی نگاه داشتن عملیات بوده، چه پیش از آن نوعاً قریش از اقدامات آن حضرت (ص) آگاه می‌شده‌اند. (۷)

۳- مشورت و توجه به نظرات و راهکارهای فرماندهان

در جنگ بدر، پیامبر به اصحاب خود فرمود درباره این مکان که فرود آمده ایم، اظهار نظر کنید. حباب بن منذر گفت: ای رسول خدا (ص) اگر به فرمان خداوند در اینجا فرود آمده ایم که بر ما نیست گامی جلوتر یا عقب‌تر برویم ولی اگر در جنگ چاره‌اندیشی و رایزنی است، نظر خود را ابراز کنیم؟ حضرت فرمود: جنگ، چاره‌اندیشی و رایزنی است. حباب گفت: پس دستور دهید تا آخرین چاه پیش برویم و در آنجا اردو زنیم، من همه چاه‌های

□ در جنگ احزاب از قول

نبی اکرم (ص) نقل شده که فرمودند:

هر مردی که برود و ببیند دشمن

چه کرده است، خداوند او را در

بهشت رفیق من قرار خواهد داد و

بعد به حدیقه بن یمان دستور داد

که به میان دشمن برود و اطلاعات

آنان را بدون اقدامی، جمع آوری کند

و برگردد.

آنجا را می‌شناسم، در آنجا چاهی است که آبش شیرین و زیاد است و تمام نخواهد شد و ما می‌توانیم حوضی بسازیم و در آن آب کنیم. پیامبر فرمود: ای حباب به رای صحیح اشاره کردی... (۸)

- در غزوه خندق، چون قریش از مکه آهنگ مدینه کردند، گروهی از سواران خزاعه خود را به پیامبر رسانده و گزارش دادند، پیامبر (ص) مردم را فراخواندند و خبر حرکت دشمن را به ایشان دادند و با آنها درباره نحوه جنگ، به مشورت پرداختند: آیا در مدینه باقی بمانند و گرداگرد آن را بنا به پیشنهاد سلمان فارسی [خندق بسازند؟ آیا برای مبارزه از مدینه بیرون بروند؟ سرانجام مسلمانان اختلاف نظر پیدا کردند. (۹) ولی به هر ترتیب با درایت و تدبیر رسول خدا، پیشنهاد سلمان محقق شد و پیروزی بزرگی نصیب سپاهان اسلام گردید.

به هر روی، مشورت با فرماندهان و حتی سربازان دلیر ارتش اسلام که معمولاً در شوره‌های نظامی از طرف پیامبر (ص) با عنوان کردن جمله «أشیروا لّی» [یعنی نظرات خود را برای من بیان کنید.] صورت می‌گرفت یکی از اصول تدابیر دفاعی و نظامی پیامبر اعظم (ص) بود که راهبرد نظامی ایشان را به منصف ظهور می‌رساند. (۱۰)

و اما این که انگیزه این مشورت‌ها چه بود؟ با این که پیامبر بنابر معصومیت خود نیازی به این قسم مشورت‌ها نداشتند سؤالاتی است که علامه شهید مرتضی مطهری (ره) به بهترین وجه پاسخ داده‌اند. ایشان می‌فرمایند: «و شاورهم فی الامر» این هم از

شئون اخلاق نرم و ملایم پیغمبر بود. [پیامبر (ص)] نیازی به مشورت ندارد، رهبری مشورت می‌کند که نیاز به مشورت دارد. او نیازی به امر مشورت ندارد ولی برای اینکه این اصل را پایه‌گذاری نکند که بعدها هر کس که حاکم و رهبر شد [بگویند او] مافوق دیگران است، او فقط باید دستور بدهد، دیگران باید عمل کنند و مشورت معنی ندارد [لهذا مشورت می‌کرد] علی (ع) هم مشورت می‌کرد، پیغمبر (ص) هم مشورت می‌کرد.

آنها نیازی به مشورت نداشتند ولی مشورت می‌کردند برای این که اولاً دیگران یاد بگیرند و ثانیاً مشورت کردن شخصیت دادن به همراهان و پیروان است. (۱۱)

و بر همین اساس است که رسول خدا (ص) فراوان با اصحاب خویش رایزنی می‌کرد اما این رایزنی‌ها در امر جنگ بود. (۱۲)

۴- دکترین نظامی پیامبر اعظم (ص)

دکترین نظامی - دفاعی پیامبر مکرم اسلام (ص) بر پایه‌های زیر استوار بود:

- اجتناب از جنگ‌های همزمان در چند جبهه

- رعایت اصل غافل‌گیری

- فشار اقتصادی بر دشمن

- بهره‌گیری از نیروهای تهاجمی و ضربتی

- فرماندهی عالی و پیشگامی در تمامی لحظات بحرانی و محورهای تشدید نبرد (۱۳)

در همین خصوص، حضرت امیر مومنین علی (ع) می‌فرماید: ما در جنگ بدر هر وقت در فشار سخت دشمن قرار می‌گرفتیم به پیامبر پناهنده می‌شدیم. (۱۴)

در جنگ احد، هنگامی که همه مسلمانان جز اندکی راه فرار و پناه بردن به کوه را پیش گرفته بودند، پیامبر اکرم (ص) بسان کوه در جای خود استوار ماند و به سختی جنگید. رسول خدا (ص) هر چه تیر داشت به سوی دشمن پرتاب کرد به طوری که زه کمانش پاره شد و خود کمان نیز شکست. آنگاه با شمشیر و سپر به جنگ پرداخت و در این میان چندین زخم به دست و بدن و دو زخم نیز به صورت مبارکشان وارد شد. امام علی (ع) راجع به شجاعت پیامبر (ص) می‌گوید: پیامبر (ص) در میدان نبرد، نزدیکترین فرد به دشمن بود و هر موقع کار سخت می‌شد ما را پناه می‌داد. (۱۵)

۵- جنگ روانی

در نقش تضعیف روانی دشمن جای سخن نیست، زیرا تاریخ ثابت کرده و تجربه نشان داده که چنانچه بتوانند دشمن را به هر وسیله ممکن دچار تضعیف روانی نمایند دشمن خود را می‌بازد، قدرت مقاومت و جنگ را از دست می‌دهد و در وضعیت دفاعی قرار می‌گیرد و دچار حالت سردرگمی عجیب می‌گردد، شتابزده می‌شود، هر ساعت یک تصمیم

می گیرد و دوباره از آن صرف نظر می کند. (۱۶)
- در تاریخ می خوانیم، رسول خدا (ص) در ذیقعد سال هفتم، به دلیل ممانعت قریش از عمره مسلمانان در سال ششم، عازم عمره القضا شد... در این هنگام مشرکان می گفتند: قومی به مکه می آیند که گرمای یثرب آنان را سست کرده، لذا رسول خدا (ص) به اصحابش دستور داد تا در سه شوط طواف آهسته بدونند (هروله) تا مشرکین قدرت آنها را ببینند. (۱۷)

- در فتح مکه پیامبر اعظم (ص) دستور داد به هنگام شب، مسلمین همگی در بیابان آتش بیافروزند تا مردم مکه با عظمت ارتش اسلام آشنا شوند و اتفاقاً این کار، سخت در روحیه دشمن اثر گذاشت و همچنین فرمان داد که ابوسفیان را در گوشه ای نگه دارند و واحدهای ارتش اسلام از مقابل او بگذرند تا عظمت سپاه او را مرعوب ساخته و اداوار به تسلیم کند، آنچنان که او نیز شدیداً تحت تأثیر قرار گرفت و علاوه بر اینکه تسلیم شد دیگران را هم به این کار واداشت. (۱۸)

در همین راستا، پیامبر اکرم (ص) برای عقیم کردن توطئه های روانی دشمن و ستون پنجم آن، احتیاطات و تدابیر هوشمندانه ای اتخاذ می کردند. رسول خدا (ص) در ماه رجب سال نهم هجری از مدینه به سمت تبوک بیرون رفت و علی (ص) را در مدینه جانشین خود ساخت. منافقان شایع کردند که پیامبر (ص) علی (ص) را برای جهاد دعوت کرده و او به واسطه شدت گرما و دوری راه، از شرکت در این نبرد مقدس سر باز زد. علی (ص) برای ابطال تهمت آنان، نزد پیامبر (ص) رفت و ماجرا را باز گفت. در این جا بود که پیامبر اسلام (ص) بیان تاریخی خود را که از دلایل واضح امامت و جانشینی او بعد از پیامبر است، ایراد فرمودند و گفتند: «اما ترضی یا علی آن تکنون منی بمنزله هارون من موسی الا انه لانی بعدی» یعنی: ای علی، مگر خوشنود نیستی که نسبت به من، همان مقام و منزلت را داشته باشی که هارون نسبت به موسی داشت، جز آن که بعد از من پیامبری نیست؟ و علی به مدینه باز گشت. پیامبر (ص) برای حفظ شئون و اوضاع مدینه کسی را جز علی (ع) شایسته ندید و فرمود: تو نماینده من در میان اهل بیت و خویشان منی. و به این ترتیب نقشه منافقان را نقش بر آب کرد. (۱۹)

در همین خصوص و درباره پخش شایعات که یکی از اعمال نادرست منافقان و یا افراد ضعیف الایمان است، آیه ۸۳ سوره نسا می فرماید: «آنها کسانی هستند که هنگامی که اخباری مربوط به پیروزی، یا شکست مسلمانان به آنان برسد، بدون تحقیق آن را همه جا پخش می کنند»، زیرا بسیار می شود که این اخبار، بی اساس بوده و از طرف دشمنان به منظورهای خاصی جعل شده و اشاعه آن

□ دکترین نظامی - دفاعی پیامبر

مکرم اسلام (ص) بر پایه های زیر

استوار بود:

- اجتناب از جنگ های همزمان

در چند جبهه

- رعایت اصل غافل گیری

- فشار اقتصادی بر دشمن

- بهره گیری از نیروهای تهاجمی و

ضربتی

- فرماندهی عالی و پیشگامی در

تمامی لحظات بحرانی و محورهای

تشدید نبرد

به زیان مسلمانان تمام می گردد. آیه در ادامه می فرماید: «در حالی که اگر آن را به پیامبر و پیشوایان - که قدرت تشخیص کافی دارند - بازگردانند، از ریشه های مسایل آگاه خواهند شد»، و بدون جهت نه مسلمانان را گرفتار عواقب غرور ناشی از پیروزی های خیالی می کردند و نه روحیه آنها را به خاطر شایعات دروغین مربوط به شکست تضعیف می نمودند... به همین دلیل اسلام صریحاً هم با شایعه سازی مبارزه کرده و جعل و دروغ و تهمت را ممنوع می شمارد و هم با نشر شایعات و آیه فوق نمونه ای از آن است. (۲۰)

۶- آداب و اخلاقیات جنگ

جالب این که پیامبر (ص) دستورهای کلی به سپاهیان اسلام می دادند، تا در جنگ ها به عنوان مقررات نظامی حتما رعایت کنند، بعنوان نمونه فرموده اند: «ای بندگان خدا، بروید در این راه مقدس برای خدا، و از درگاه خدا استعانت جوید و در راه خدا جهاد کنید، ای مردم! کفار را پس از کشتن «مثله» ننمائید... و اطفال و زنان و پیرمردان و راهبان آنان را به قتل نرسانید. و درختان آنان را جز در هنگام ضرورت نبرید و هرگاه یک نفر از شما مشرکی را امان دهد، امان او محترم شمرده شده و امانش دهید

تا آن که آن مشرک کلام خدا را بشنود... ای مسلمانان! هیچ گاه نخلستان ها را نسوزانید و کسی را به آب غرق ننمایید و درختان میوه را از ریشه و بن نکنید، و زراعت و محصول آنها را آتش نزنید و حیوانات حلال گوشت را جز برای مصرف لازم خود سرنبرید و از بین نبرید و کفار را به یکی از سه پیشنهاد دعوت کنید، هر کدام را پذیرفتند از آنها قبول کنید:

۱- به آنها بگویید، ای مردم! اگر اسلام بیاورید با ما برادر خواهید بود و دیگر شمشیر به روی هم نمی کشیم و چنانچه اسلام را پذیرفتند به آنها پیشنهاد کنید که با شما به مدینه هجرت کنند، تا از غنیمت جنگی که برای شما است برخوردار باشند...

۲- اگر اسلام را نپذیرفتند و از اهل کتاب بودند، پیشنهاد کنید که در هر سال جزیه بدهند...

۳- اگر کافران در قلعه و حصاری قرار گرفتند و از شما امان خواستند تا از قلعه بیرون آمده تا حکم خدا بر آنها جاری گردد، به آنها امان دهید تا حکم پروردگار بر آنها جاری گردد.

ای مردم! هیچ گاه آب آشامیدنی دشمنان را آلوده نکنید و آب را بر روی آنان نیندازید. رسول اکرم هرگز با دشمنان برخلاف این مقررات رفتار نکرد و جهاد با هوس های نفسانی را بزرگتر از جهاد با دشمن می دانست. (۲۱)

شعارهای جنگی و رجزهای سپاهیان اسلام، دارای صبغه ای توحیدی، اخلاقی و انسانی بود که نشان از دقت رسول اعظم (ص) در گزینش این شعارها دارد و این دقت و ظرافت تا بداندجا مراعات می شد که نقل می کنند: در فتح مکه یکی از سرداران سپاه، به نام سعد بن عباد، که رئیس تیره خزرج بود، شعار داد: امروز روز کشتار و تلافی است. پیام آور رحمت (ص) علی (ع) را فرستاد و به او گفت: پرچم را از او بگیر و اعلام کن امروز روز رحمت است. (۲۲)
این در حالی بود که مشرکان قریش از هیچ گونه جسارت، اهانت و دشمنی با پیامبر (ص) و یاران او دریغ نکرده بودند. یکی دیگر از اصول مورد نظر پیامبر (ص) در جهاد و مقاومت، جنبه های نظم و انضباط سپاه و از همه مهمتر اطاعت پذیری از فرماندهان بود، اما این اطاعت پذیری تا زمانی قابل پذیرش بود که در معصیت به کار نرود. در همین خصوص آورده اند که یکی از سرایا، سریه علقمه بن مجزر مدلیجی است. واقدی می گوید: خبری به رسول خدا (ص) رسید که مردم شعبیه در فاصله ۶۸ کیلومتری جنوب جده، کشتی هایی را دیده اند که گروهی حبشی بر آنها سوار بوده اند. حضرت (ص) علقمه را به همراه ۳۰۰ نفر بدان سوی فرستاد. او تا جزیره میانه دریا رفت، اما کسی را ندید. گروهی از سپاه وی قصد برگشت داشتند، او اجازه داد تا به مدینه باز گردند و عبدالله بن حذافه را

فرمانده آنان کرد. این گروه برای پخت و پز غذا آتشی روشن کرده، اطراف آن نشستند. عبدالله بن حذافه گفت: مگر من فرمانده شما نیستم و مگر نه این است که باید از من اطاعت کنید؟ من دستور می‌دهم در این آتش بروید. برخی اراده رفتن در آتش را کردند. عبدالله که وضع را چنان دید گفت: بنشینید من مزاح کردم. وقتی به مدینه باز گشتند و رسول خدا (ص) خبر این ماجرا را شنید، فرمود «من امرکم بمعصیه لاتطیعوه» یعنی: کسی که شما را به معصیتی فرمان دهد، او را اطاعت نکنید. گویا منشاء این کلام رسول خدا (ص) که فرمود: «لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق» همین رخداد بوده است. (۲۳)

جالب است که بدانیم، تبصره ۴ ذیل ماده ۶ آیین نامه انضباطی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران از همین موضوع نشأت گرفته است. در این تبصره آمده: هرگاه دستوری که صادر می‌گردد خلاف شرع مقدس اسلام و فرمان‌های مقام معظم فرماندهی کل قوا باشد، قابل اجرا نبوده و دستوردهنده مسؤول و قابل پیگرد است، ضمن آن که عدم اجرای این قبیل دستورات بازخواست نداشته و مصون از تعقیب خواهد بود. (۲۴)

نتیجه

همانطور که در این وجیزه ملاحظه شد، پژوهش در سیره دفاعی پیامبر اعظم (ص) می‌تواند کلیاتی از دکرین نظامی راهبردی آن حضرت (ص) را به دست دهد. در این میان بیشترین توجه در این دکرین، به اخلاقیات جنگ معطوف بوده به نحوی که می‌توان جنگ‌های دفاعی آن حضرت را به عنوان اخلاقی‌ترین جنگ‌های دفاعی جهان به شمار آورد. در همین راستا و در جهت شناخت شیوه و رسالت دفاعی آن جناب، توجه به مراتب ذیل ضروری به نظر می‌رسد:

- اقدام در راستای نهادینه کردن اصول اخلاقی جنگ در دانشگاه‌های نظامی کشور

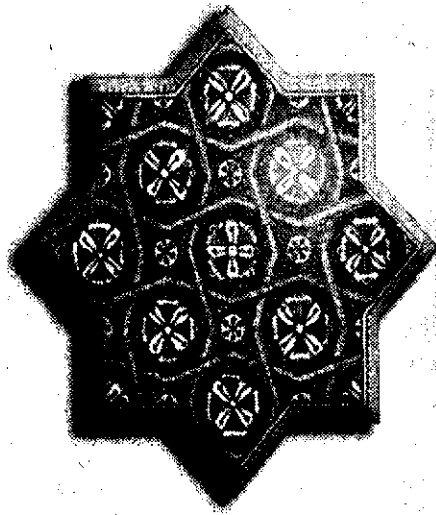
- بازنگری در متون درسی و شیوه‌های پژوهشی دانشگاه‌های نظامی کشور با رویکرد به اصول سیره دفاعی پیامبر اعظم (ص)

- گسترش ارتباطات دانشگاه‌های کشور با دانشگاه‌های جهان اسلام در همین رابطه

- فعال کردن رایزنی‌های فرهنگی کشور در سرتاسر جهان در راستای تبادل فرهنگی در این خصوص

- برگزاری همایش‌ها و نشست‌های تخصصی در سطح داخلی و خارجی و تشکیل دبیرخانه بررسی سیره نبی اکرم (ص) در تهران

- برنامه ریزی سازمان‌های عقیدتی سیاسی نیروهای مسلح در راستای تبیین سیره دفاعی آن حضرت از طریق ادوار تخصصی تکمیلی و مهارت افزایی و انجام فعالیت‌های تبلیغاتی

توجه بیشتر سازمان‌های حفاظت، اطلاعات نیروهای مسلح به اصول و مبانی اطلاعاتی پیامبر اعظم (ص)

پی نوشت

- ۱- رسول جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۴۷۲.
- ۲- اصغر منتظرالقائم، تجلی هدایت، ص ۱۵۱.
- ۳- رسول جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۶۰۲.
- ۴- معاونت آموزش ناجا، گزیده‌ای از دانش اداری و مالی، ص ۳۰.
- ۵- احمدبن یحیی بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، صص ۳۱۳-۳۱۴.
- ۶- معاونت آموزش ناجا، گزیده‌ای از دانش اداری و مالی، ص ۳۱.
- ۷- محمدبن عمر وافی، مغازی، ج ۱، ص ۱۶.
- ۸- اصغر منتظرالقائم، تجلی هدایت، ص ۱۰۹.
- ۹- دکتر محمود طباطبایی اردکانی، تاریخ تحلیلی اسلام، ص ۱۸۵.
- ۱۰- آیت‌الله جعفر سبحانی، فروغ ابدیت، ج ۲، ص ۳۴.
- ۱۱- استاد شهید مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۶، ص

۱۷۹

۱۲- رسول جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ص

۵۸۲

۱۳- محمد نصیری، تاریخ تحلیلی اسلام، ص ۱۱۳.

۱۴- نهج البلاغه، غرائب کلامه، شماره ۹.

۱۵- مرکز بررسی تحقیقات سپاه پاسداران، جنگ‌های

پیامبر (ص)، ص ۶۶.

۱۶- سیدحسین سلیمی، روانشناسی نظامی، صص

۴۳-۴۲

۱۷- رسول جعفریان، سیره رسول خدا (ص) صص

۶۱۲-۶۱۳

۱۸- اصغر منتظرالقائم، تجلی هدایت، صص ۲۰۳-

۲۰۲

۱۹- دکتر محمود طباطبایی اردکانی، تاریخ تحلیلی

اسلام، ص ۲۷۰.

۲۰- آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، برگزیده تفسیر

نمونه، ج ۵ صص ۴۲۷-۸.

۲۱- محمد محمدی اشتهدادی، نگاهی بر زندگی،

پیامبر اسلام (ص) صص ۱۱۷-۱۱۵.

۲۲- محمد نصیری، تاریخ تحلیلی صدر اسلام، ص

۱۲۸

۲۳- رسول جعفریان، سیره رسول خدا (ص) ص ۶۶۲.

۲۴- آیین نامه انضباطی نیروهای مسلح، ص ۳.

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- نهج البلاغه.
- ۳- برگزیده تفسیر نمونه، آیت‌الله مکارم شیرازی، چاپ ۱۴، سال ۸۳.
- ۴- تاریخ تحلیلی صدر اسلام، محمد نصیری، چاپ اول، سال ۸۴، ناشر دفتر نشر معارف.
- ۵- تاریخ تحلیلی اسلام دکتر محمود طباطبایی اردکانی، انتشارات اساطیر، چاپ چهارم سال ۷۷.
- ۶- تاریخ سیاسی اسلام، سیره رسول خدا (ص)، رسول جعفریان، انتشارات دلیل ما، چاپ چهارم، سال ۸۵.
- ۷- تجلی هدایت، اصغر منتظرالقائم، نشر کوثر، چاپ اول، سال ۷۰.
- ۸- جنگ‌های پیامبر (ص)، مرکز بررسی تحقیقات سپاه، چاپ اول، سال ۶۳.
- ۹- روانشناسی نظامی، سید حسین سلیمی، ناشر: شرکت بین‌المللی نشر و تبلیغ بشری، چاپ اول، سال ۶۸.
- ۱۰- زندگانی ۱۴ معصوم، مصطفی اسرار، انتشارات مارلیک، چاپ دوم سال ۷۶.
- ۱۱- فروغ ابدیت، آیت‌الله جعفر سبحانی، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ ۱۴، سال ۷۷.
- ۱۲- مجموعه آثار، استاد شهید مطهری، ج ۱۶، چاپ ۲، سال ۷۸، انتشارات صدرا.
- ۱۳- نگاهی بر زندگی پیامبر اسلام (ص)، محمد محمدی اشتهدادی، ناشر: سازمان عقیدتی سیاسی نیروی انتظامی.